

ظفرنامه عضدی

با نگاهی به آثار افضل الملک

○ محمدرضا قصابیان

تفسیر و عروض و قافیه به مراتب عالی دست یافت.^۲ به نوشته فضل‌الله بدایع نگار، افضل‌الملک با وجود دست‌یابی به مدارج عالیہ علمی، هم‌چنان در طریق علم و ادب تلاش می‌کرد و ایام زندگی را جز به ترقیات جسمانی و روحانی صرف نمی‌نمود و صحبت مردمان کهن و کامل را زیاد درک فرمود، چنانکه همه او را به نیکی ستوده‌اند.^۳

پس از چندی به نوشته مؤلف مدینه‌الادب چون سیاسات و آداب و اعمال پیشکاری ولایات و حکومت علماً و عملاً از وی مشهود گردید به خدمت دولت درآمد. چنانکه مدتی به حکومت رادکان و چناران و پنج طایفه کردهای نزدیک قوچان و سه طایفه رشوانلو و پهلوانلو و بردانلو و تحویل‌داری جنس دیوانی خراسان و مدتی نیز به منصب حکومت خواف و تربت حیدریه و پیشکاری مالیات سبزوار و تصفیه مالیات قوچان برگزیده شد و چند سالی نیز ریاست دارالانشاء و دفتر خراسان را عهده‌دار بود.^۴

افضل‌الملک در جوانی به مدت ۱۴ سال در دارالترجمه ناصری به کار ترجمه عربی به فارسی مطالب سیاسی و غیره که از استامبول و مصر برای ناصرالدین شاه ارسال می‌گردید اشتغال داشت. ولی در همین دوران نیز از تلاش علمی غفلت نمی‌ورزید.^۵

او در سال ۱۳۰۱ ق. به سن ۲۲ سالگی سفری به کربلا داشت و مدتی را در همنشین با فضلا و شعرای آن دیار گذراند و سفرنامه‌ای نیز در این باره نگاشت که بسیاری از اشعار فصیح‌ه عرب در آن ضبط و ثبت شده است.^۶

افضل‌الملک از پنجم شوال تا ۱۶ ذی‌قعدة همان

سفرنامه‌ها و خاطرات رجال، مشاهیر و به‌ویژه دانشمندان، از جمله منابع مهم و معتبر تاریخی به شمار می‌آیند. ظفرنامه عضدی نوشته افضل‌الملک، به جهت ارائه آگاهی‌های سودمند تاریخی، اجتماعی و ادبی، از منابع تاریخی ارزشمند دوران قاجاریه به شمار می‌رود.

میرزا غلامحسین خان افضل‌الملک، مترجم، مستوفی و عضو دارالتألیف ناصری، از مورخین، ادبا و شعرای عهد قاجاری است که تاکنون بیش از ۱۹ اثر نفیس از وی شناسایی و تعدادی از آن آثار تاکنون تصحیح و منتشر گردیده است.

نام اصلی افضل‌الملک، میرزا غلامحسین خان فرزند مهدی خان پسر علی‌خان بن ابراهیم خان انور بن کریم است. پدرش در اصل شیرازی و از طایفه زند بوده و نسب به کریم خان زند می‌رسانده است. مهدی خان ابتدا در شیراز سکونت داشته و به واسطه ظلم و تعدی حسین خان نظام‌الدوله به تهران مهاجرت و در آنجا سکونت اختیار نموده و پس از مدتی با دختر آقا سید حسن کاشانی ازدواج نموده است. نتیجه این ازدواج غلامحسین خان افضل‌الملک بوده که در بامداد ۲۵ محرم ۱۲۷۹ ق. (۱۸۶۱ م) چشم به دنیا گشوده است.^۱

لقب میرزا غلامحسین خان، افضل‌الملک و تخلص او «المعی» یا «ادیب المعی» و مشهور به ادیب زندگی و ادیب کرمانی است. او پس از طی دوران کودکی و رسیدن به حد رشد و تمیز به تحصیل علوم پرداخته و در مقامات علمی از انشاء، حساب، فقه، اصول، حکمت، کلام، فلسفه، تاریخ قدیم و جدید ایران،

بسم الله الرحمن الرحيم

کفر هر که است که در کفایت در کار نیست که در کفر
 فک در کفر تا پیش پیر دکن بر سر آید فرموده
 و جلیلا اللیل قوا انما یرون سکین که بود زین و از نون
 و جلیلا اللیل و جلیلا اللیل او ناده بود بر
 ما یه آویدین مدهش و در آن وقت در مطبق
 بر سر نمره آمد و جلیلا فک سبعا شه انا و ندره
 اموع امر و نیرتیر لیکان فد و ندرتیر سنده بر شانه
 که بر کس بر سنده و جلیلا التماس معاشا و ندرتیر
 ز سده آویدین لیکان آن مردان دست در شمشیر کشید
 آن کس تا نیر و جلیلا لیل لیا ایا نیرتیر
 که در هر حالت دعا و ندرتیر جنبه نیت بر روان

آوردن

تصویر دو صفحه آغاز نسخه خطی ظفرنامه عضدی

خیم بر سران راه و قال او بود و بعد از او چه در سفر از آن زمان
 و طغیان سس بحر سس و سفر ناصر آفرین
 آهن پنج سز صفت از فرمان آن مذکور و مطبق گشت
 جمع بی بی با دست برود بر بندگی در هر حالت
 جا بید وقت این که قرص این بیدان منقده که بود
 داشته و در من خدمت غیرت سز صفت در هر حالت
 پنج ده قرص صفت در هر حالت منقده فرموده و در
 بر من حقیقه نظیر آن تهنیه و متذکر سز صفت
 و بر من کلامت حضرت در هر حالت منقده سز صفت
 و من سز صفت در هر حالت منقده سز صفت
 حضرت در هر حالت منقده سز صفت
 پنج سز صفت در هر حالت منقده سز صفت
 نظیر آن حضرت در هر حالت منقده سز صفت
 قرص این بیدان آن که سز صفت در هر حالت
 فرموده در هر حالت منقده سز صفت
 حضرت در هر حالت منقده سز صفت

عازم آن دیار شد که تا سال ۱۳۱۲ در این منصب باقی بود و احتمالاً در همین دوران نیز به پاس خدماتی که به مستشارالملک نموده، مدتی پیشکاری مالیه سبزوار را نیز عهده‌دار بوده است.^{۱۱}

یکی دیگر از آثار قلمی افضل‌الملک در دوران جوانی، سفرنامه اصفهان است که گویا به سفارش دارالتالیف و به تاریخ ۱۳۰۸ ق. به نگارش درآمده است. این اثر به اهتمام آقای ناصر افشارفرد از سوی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در سال ۱۳۸۰ به چاپ رسیده است.^{۱۲}

در سال ۱۳۱۰ ق. افضل‌الملک کتابچه تفصیل و حالات دارالایمان قم را در ازاء دریافت مبلغی از اسدالله میرزا فرزند شاهزاده محمدتقی میرزا رکن‌الدوله با نام بخشی از سفرنامه فارس از زبان اسدالله میرزا به تحریر درآورده است.^{۱۳} اما به دلیل عدم تمایل اسدالله میرزا نگارش آن ناتمام ماند.^{۱۴} این اثر تحت عنوان تاریخ و جغرافیای قم توسط آقای سید حسین مدرسی طباطبایی در صفر ۱۳۹۶ ق. به چاپ رسیده است.^{۱۵} در همین سال‌های توقف افضل‌الملک در تهران او به موجب فرمان دولتی به رتبه استیفا نایل شده و همه روزه با دیگر مستوفیان در مراسم سلام خاص حاضر بوده

سال در سفر ناصرالدین شاه به کلاردشت همراه او بود. سفرنامه سحر سامری و سفر ناصری دست مایه این سفر است.^{۱۶}

افضل‌الملک از اواخر ذیحجه ۱۳۰۱ تا ۲۰ جمادی‌الثانی ۱۳۰۲ ق. سمت ندیمی عضدالدوله میرزا، تولیت وقت آستان قدس رضوی را عهده‌دار بود.

کتاب ظفرنامه عضدی حاصل سفر اول او به خراسان و خاطرات و گزارشات دوران توقف چند ماهه او در مشهد رضوی است.^{۱۷}

این سفرنامه توسط نگارنده و دوست عزیز آقای سید محسن حسینی تصحیح و در دست انتشار است.

در سال ۱۳۰۴ ق. افضل‌الملک با عنوان پیشکار مالیات قم و ساوه و زند به مدت ۱۷ ماه در ملازمت رکن‌الدوله ثانی (علی‌نقی میرزا) به قم رفت و در آنجا ساکن گشت. او در سال ۱۳۰۵ با استفاده از اسناد مستوفیان و اطلاعات مختلف، رساله‌ای بنام کتابچه تفصیل و حالات دارالایمان قم تدوین و به دارالتالیف ناصری تقدیم داشت.^{۱۸}

در سال ۱۳۰۷ ق. افضل‌الملک به عنوان ندیم‌باشی ملقب و به همراه رکن‌الدوله والی خراسان

افضل الملک در هنگام درگذشت ناصرالدین شاه و جلوس مظفرالدین میرزا (۱۳۱۳ ق.) کتاب ماجرای البرامکه مع بنی عباس اثر محمد دیاب اقلیدی را در دست ترجمه داشته است. در سال ۱۳۱۴ ق. افضل الملک با فرمانی از سوی مظفرالدین شاه، مأمور ثبت و ضبط وقایع سلطنتی گردید. او تا سال ۱۳۱۷ وقایع تاریخی سالانه عهد قاجاریه را در مجله‌های پنجگانه به تحریر درآورد. این مجلدات همان کتاب افضل التواریخ است، که به اهتمام خانم منصوره اتحادیه و آقای سیروس سعدوندیان توسط نشر تاریخ ایران در سال ۱۳۶۱ به چاپ رسیده است.^{۱۷}

در سال ۱۳۱۶ میرزا غلامحسین از طرف مظفرالدین شاه لقب افضل الملک را دریافت کرد.^{۱۸} اما پس از برکناری میرزا علی اصغر امین السلطان (اتابک اعظم) و روی کار آمدن شاهزاده عبدالمجید میرزا عین الدوله (نوه فتاحلی شاه)، به دلیل ارادتی که افضل الملک به امین السلطان داشت مبلغ سیصد و چهل تومان از حقوق دیوانی او کاسته و ضبط خزانه دولت گردید. بنابراین افضل الملک نیز از نگارش افضل التواریخ دست برداشت و تحریر این اثر متوقف شد.^{۱۹} پس از صدور فرمان مشروطیت و عزل عین الدوله و شروع صدارت میرزا نصرالله خان نائینی (مشیرالدوله)، افضل الملک عریضه‌ای به محمدعلی شاه نوشت و از عین الدوله شکایت نمود و دوباره با دستخط شاهانه و همراهی صدراعظم به برقراری مواجب مفتخر گردید.^{۲۰}

در سال ۱۳۲۱ ق. افضل الملک با عنوان منشی علی نقی میرزا رکن الدوله به خراسان رفت و در سال ۱۳۲۲ با انتصاب رکن الدوله به حکومت کرمان به آن شهر رفت و سفرنامه خراسان و کرمان را به رشته تحریر درآورد. موضوع این سفرنامه شرح حال رجال و مالیات آن سامان و مطالب مهم دیگر است.^{۲۱} این اثر به همت آقای قدرت‌الله روشنی زعفرانلو، توسط انتشارات توس به چاپ رسیده است. در بار دوم که رکن الدوله به حکمرانی ایالت خراسان و سیستان منصوب شد، افضل الملک نیز به ریاست دارالانشاء ایالتی انتخاب و به ارض اقدس رفت و در آنجا به صدور احکام و ارقام و تحریرات دولتی و ایالتی می‌پرداخت.^{۲۲}

پس از فتح تهران و سقوط محمدعلی شاه در سال ۱۳۳۱ به هنگام رئیس الوزرای علاءالسلطنه، افضل الملک از طرف عین الدوله وزیر داخله با یکصد و پنجاه تومان حقوق دیوانی ماهانه به معاونت حکومت

مازندران منصوب شد که پس از یک سال به تهران، احضار گردید.^{۲۳}

سفرنامه مازندران ماحصل این سفر است که نگارش آن از روز پنج‌شنبه ۲۶ شعبان ۱۳۳۱ ق. (روز حرکت به سوی مازندران) آغاز و تا هجدهم جمادی‌الآخر ۱۳۳۲ ق. (روز بازگشت به تهران) ادامه داشت و در این اثر جغرافیایی بلوک مازندران و تاریخ قدیم و جدید آن به نگارش درآمده است.

چون افضل الملک این اثر خود را به رکن الدوله حاکم مازندران تقدیم نمود، آن را رکن‌الاسفار نامید. قسمت اول سفرنامه مازندران و قسمت دوم وقایع مشروطه است که پس از احضار به تهران در ۱۳۳۲ ق. تحریر شده و رکن‌الاسفار نامیده شده است. این کتاب به اهتمام آقای حسین صمدی از سوی انتشارات جرس در ۱۳۷۳ به چاپ رسیده است.^{۲۴}

افضل الملک پس از مراجعت به تهران از این زمان تا سال ۱۳۴۸ دیگر به خدمت دیوانی نپرداخت و در تهران اقامت داشت. او اغلب اوقات خود را به مطالعه سیره و کتاب‌های تاریخی و دیوان شعرای باستان از عرب و عجم مصروف می‌داشت و دیگر آثار مهم افضل الملک یادگار دوران پایانی حیات اوست.^{۲۵}

او در سال ۱۳۳۵ در مقدمه یادداشت‌هایش که مجموعه‌ای از مکاتبات و اسناد تا سال ۱۳۴۸ را شامل می‌شود، می‌نویسد: «... به انتهای پنجاه و پنج سالگی رسیده‌ام و به پنجاه شش سالگی وارد می‌شوم. ای که پنجاه رفت و در خوابی...»^{۲۶}

از جمله دیگر آثار افضل الملک عبارتند از: کراسه‌المعی یا کراسه اعتمادی که در مدت چهارده سال در دارالتألیف دولتی جمع‌آوری شده؛ صدرالتواریخ که در شرح حال دوازده تن از صدراعظم‌های قاجار و به نام اعتمادالسلطنه وزیر دارالتألیف تدوین گردیده؛ تاریخ صدور قاجاریه، قرن السعادة یا قرن السعادتین و در نهایت دیوان المعی است.

دیوان المعی، قسمتی از اشعار فارسی و عربی افضل الملک است که تمام آن بالغ بر ده هزار بیت است. و این قسمت در ۱۳۲۳ توسط فضل‌الله بدایع نگار جمع‌آوری شده و دیوان المعی نام گرفته است.^{۲۷}

افضل الملک سرانجام در ۲۳ محرم ۱۳۴۸ ق. مصادف با ۱۳۰۸ ش و ۱۹۲۹ م. پس از عمری تلاش عالمانه در ۶۹ سالگی در تهران درگذشت. او دارای یک پسر و ۶ دختر بود.

اینک کلیه آثار شناسایی شده این دانشمند تابه‌حال، جهت اطلاع خوانندگان محترم به عرض می‌رسد:

میرزا غلامحسین خان
افضل الملک
مترجم، مستوفی و
عضو دارالتالیف
ناصری، از مورخین،
ادبا و شعرای
عهد قاجاری است
که تاکنون بیش از
۱۹ اثر نفیس
از وی شناسایی و
تعدادی از آن آثار
تاکنون تصحیح و
منتشر گردیده است

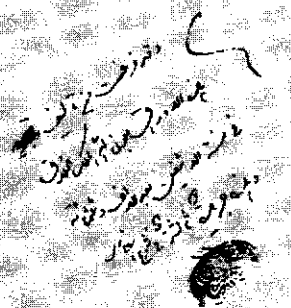
فهرست آثار افضل الملک به ترتیب تاریخ تحریر

ردیف	نام اثر	تاریخ تألیف (ق)	مشخصات نسخه خطی	مشخصات کتاب (در صورت تصحیح و چاپ)	موضوع
۱	سفرنامه کریملا	۱۳۰۱ ق	در کتابخانه او موجود بوده است (امروزت سن ۹۰)	این نسخه توسط نگارنده و دوست ارجمند جناب آقای محسن حسینی تصحیح و در دست چاپ است و این مقاله به زودی قابل استناد علاقه مندان خواهد بود	در سفر کریملا نگاشته شده و مشتمل بر احوال ششروز عراق عرب است.
۲	نظریه عمیق اوست دوم (ازالمسافر)	۱۳۰۲ تا ۱۳۰۱ ق	ش ۶۲۲ کتابخانه ملی ملک، نسخه نستعلیق مصنف در ۱۲۰۲-۱۲۵۹ هـ، ۱۶ س، ۶/۱۶۱/۶۱۹ کاتب زرنگی مشین لای قهوه ای	این نسخه خطی توسط آقای سعید حسینی انتخابی تصحیح شده و در دست چاپ است.	یادداشت‌های روزانه از سفر کلاردشت و ملاقات ع ۱۳۰۷/۱ ق مراجعت از سفر نجات به تهران تا نوشته ۱۵ ق ۱۳۰۲ در آن متن ناممندی از نیز هست.
۳	سحر سامری و سفرنامه‌های (اوست اول (ازالمسافر)	۱۳۰۲	۶۲۱/۲ کتابخانه ملی ملک - تکمیله نستعلیق در ۱۲۳ صفحه و به طرز متوسط در هر صفحه ۱۶ سطر با استر چهارم قهوه ای	این اثر در مدت ۱۷ ماه اقامت افضل الملک در قم که به ملازمت شاهزاده علی تقی میرزا حکمران قم و ساوه و زوزند به آنجا رفته بود نوشته شده است.	یادداشت‌های روزانه از سفر کلاردشت و ملاقات ع ۱۳۰۷/۱ ق مراجعت از سفر نجات به تهران تا نوشته ۱۵ ق ۱۳۰۲ در آن متن ناممندی از نیز هست.
۴	کتابچه تفصیل دارالامین قم	۱۳۰۵	نسخه خطی ۵۵۱۴ ناشرنگاه پیکریند - مقدمه سفرنامه قم، حسین مدرس مطاطی	این رساله با چند رساله دیگر در مجموعی نشر خواهد یافت (اینکرت - مقدمه سفرنامه قم، حسین مدرس مطاطی)	سواد مکاتبات و ثبت احکام توسط افضل الملک شیرازی
۵	اسناد مکاتبات و یادداشت‌ها	۱۳۰۶ و ۱۳۰۷	ش ۸۱۲ کتابخانه ملی ملک، نسخه نستعلیق در ۱۳۰۶ و ۱۳۰۷ و ۱۳۷۸ برگ مختلف السطور ۱۸۸۱۷۳-۲۰ کاتب زرنگی جلیمشین لای قهوه ای	این اثر توسط آقای سعید حسینی در دست تصحیح است.	
۶	سفرنامه اصفهان	۱۳۰۸	ش ۷۹۷ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، مندرج در فهرست نسخ خطی این کتابخانه ع ۷۶	سفرنامه اصفهان، نقل الملک، به کوشش ناصر الشافعی و ساربان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰ - تهران، چاپ اول	از دست نوشته‌های افضل الملک در عهد جوانی است که دربارهٔ بناها، روستاها و محصولات کشاورزی و صنعتی، محدوده سیاسی اصفهان و دیگر مطالب درباره اصفهان به نگارش درآمده است.
۷	تاریخ و جغرافیای قم (سفرنامه قم)	۱۳۱۰	ش ۸۱۸۲ کتابخانه مجلس شورای ملی ۶۹۷ فهرست	جغرافیای تاریخی قم، افضل الملک، مصحح حسین مدرس مطاطی، انتشارات وحدت قم ۱۳۹۶ ق	این رساله شکل تکمیل یافته کتابچه تفصیل دارالامین قم است که به صورت بخشی از سفرنامه درباره جغرافیای تاریخی قم به نگارش درآمده است.
۸	نوعهٔ اعلام الناس به طابع البراکه من بی علی	۱۳۱۳	دوش ۴۲۶۶ کتابخانه ملک بخشی از ترجمه این کتاب موجود است.	-	اثر محمد زین القلی مصری، تاریخ عمومی اسلام که در ۱۱۰۰ ق به رشته تحریر درآمده است.

ردیف	نام اثر	تاریخ تألیف	مشخصات نسخه خطی	مشخصات کتاب (در صورت تصحیح و چاپ)	موضوع
۹	افضل التواریخ	۱۳۱۲ تا ۱۳۱۷	نسخه اصلی ج ۳ ش ۲۱۶-۱۸۸۱۰ فهرست نشسته کتابخانه مجلس شورای اسلامی و نسخه‌های دیگر ش ۱۳۶۹ و ۲۱۸ و ۲۱۸ ملک ۶۷۸ مجلس شورای اسلامی	افضل التواریخ، افضل الملک، مشهوره اتحادیه و سیروس سندیان، نشر تاریخ ایران، تهران، ۱۳۶۱	درباره تاریخ قاجار به ابعاد مطلقه‌الذین شامل از ۱۳۱۲ تا ۱۳۱۷ ق. در پنج جلد و هر یک از جلدات دوم تا پنجم در چهار باب تدوین شده است.
۱۰	سفرنامه خراسان و کرمان	۱۳۲۰ و ۱۳۲۱	-	سفرنامه خراسان و کرمان - به اهتمام قهرمان‌الله روشنی و رفیقا، انتشارات دانشگاه شهید	درویش خیرقانعی و شرح حال رجال و صورت مالیات خراسان و کرمان تدوین یافته است.
۱۱	تاریخ کرمان (ترجمه)	احتمالاً بر ۱۳۲۲	ش ۲۳۹۰-۲۳۸۸ - فهرست نسخ خطی ملک تألیف سوریسی سارکسی ۲۸ برگ ۱۵ سطری	-	در تاریخ کرمان، که توسط نصرالله خان یونان شیرازی و افضل الملک ترجمه شده است.
۱۲	دیوان المصطفی	جمعی از ۱۳۲۳	ش ۶۳۳ کتابخانه ملک، نسخ و دستنویس ۸۳ برگ ۱۲ سطری ۲۲۷/۸۱۷/۷ کافه قزوکی جلد مشین قهوه‌ای	این نسخه خطی در دست تصحیح است.	توسط فضل‌الله بدایع نگار جمع‌آوری شده که شامل بخشی از اشعار فارسی و عربی و توضیحاتی در مقدمه و در انتهای نسخه است.
۱۳	افضل التفسیر	۱۳۲۰	ش ۱۶۶۱ کتابخانه ملک، شکسته نستعلیق در ۱۵۱ برگ ۱۷ سطری ۲۲۷/۸۱۷/۷ کافه قزوکی جلد مشین قهوه‌ای	-	تألیف افضل الملک از روی تفسیر مجمع البیان به طور خلاصه در سال ۱۳۲۰ ق. به نام احمدشاه قاجار و در زمان فرمانروایی حسین میرزا فیروزلو در خراسان است.
۱۴	رکن‌الاشعار (سفرنامه مازندران)	۱۳۲۱ و ۱۳۲۲	ش ۸۴۴ کتابخانه ملی ملک، شکسته نستعلیق ۱۲۰ برگ ۱۵ س، ۲۲۷/۸۱۷/۷ کافه قزوکی جلد مشین قهوه‌ای	سفرنامه مازندران و وقایع شروطنه (رکن‌الاشعار) حسین مصطفی، چاپ دانشگاه آزاد اسلامی قائم‌شهر ۱۳۳۳ - چاپ اول	این سفرنامه از ۶۲ شهبان ۱۳۲۱ که افضل الملک به سوی مازندران حرکت نمود و تا ۱۸ جلدی الاخر ۱۳۲۲ که به تهران مراجعت نموده درباره خیرقانعی تاریخی مازندران به نگارش درآمده است.
۱۵	مکانیات و یادداشت‌ها و اشعار	از ۱۳۲۵ تا ۱۳۲۸	ش ۶۲۳ کتابخانه ملک، شکسته نستعلیق کافه قزوکی ۲۲۷/۸۱۷/۷ سطری ۱۶ برگ ۱۶ سطری ۲۲۷/۸۱۷/۷ جلد مشین قهوه‌ای	این نسخه خطی توسط محمدرضا قهیبیان در دست تصحیح است	مجموعه‌ای از یادداشت‌ها و اشعار به انضمام عین مکاتبات انبیاک و دیگران که در آن چسبیده شده آغاز نگارش ۱۳۲۵ و خاتمه ۱۳۲۸ می‌باشد
۱۶	کریه‌نامه‌ی (آوازه‌های)	-	ش ۱۰۰۰ صفحه بزرگ نیم روفی	-	در مدت ۱۲ سال عضویت افضل الملک در انجمن تألیف فارسی جمع‌آوری شده است.
۱۷	تاریخ صور قاجار به	-	-	-	-
۱۸	صدرالذریع	-	-	-	در شرح حال دوازده نفر صدراعظم سلاطین قاجار به آن راه به نام اعتمادالسلطنه در انجمن تألیف فارسی تجزیه نموده است
۱۹	قرن‌السهام یا قرن‌السهامین	-	-	-	-

مشهد تاریخ دینکرد به کتب و کتاب
 در آن قلم در آن روزگار با کمال بر خاسته
 بنام تاریخ است
 در این سفر در آن روزگار که در آن
 در آن روزگار که در آن
 در آن روزگار که در آن
 در آن روزگار که در آن
 در آن روزگار که در آن
 در آن روزگار که در آن
 در آن روزگار که در آن
 در آن روزگار که در آن
 در آن روزگار که در آن
 در آن روزگار که در آن
 در آن روزگار که در آن

دو سینه بنام شهر جاد و لا حقه سینه هر دو
 ۱۳۰۲ سپهر دولت سلطان بن مشهور است
 تا قرن این برایت برین روزه آن بنام طهران
 در سینه آن روزگار که در آن
 در آن روزگار که در آن
 در آن روزگار که در آن
 در آن روزگار که در آن
 در آن روزگار که در آن
 در آن روزگار که در آن
 در آن روزگار که در آن
 در آن روزگار که در آن
 در آن روزگار که در آن
 در آن روزگار که در آن

تصویر دو صفحه پایانی نسخه خطی ظفرنامه عضدی

معرفی نسخه خطی ظفرنامه عضدی

این نسخه خطی اثر دیگری است از افضل‌الملک کرمانی، که اگرچه به شیوه سفرنامه‌نویسان عهد قاجاریه و در جریان سفر اول او به خراسان و ظاهراً با قلم کاتب دولتی و به خواست عضدالدوله به نگارش درآمده است؛ اما به دلایل مختلف با دیگر سفرنامه‌ها و گزارشات کاتبان درباری تفاوت داشته و از نظر شیوه و محتوی از اهمیت تاریخی و ادبی برخوردار است. نحوه زندگی افضل‌الملک و تسلط او بر علوم مختلف و فن ترجمه، اشتیاق او به پژوهش و مطالعه و مجالست دائمی با ادبا و دانشمندان، همکاری با دارالتالیف دولتی و تعدد در آثار علمی به یادگار مانده از او، همه معرف آن است که افضل‌الملک بیشتر یک دانشمند بوده است تا صاحب منصب و شأن علمی او باعث گردیده تا آثار و تالیفاتش از ارزش علمی خاصی برخوردار باشد.

این نسخه خطی که به شماره ثبتی ۶۲۲ در کتابخانه ملی ملک و همچنین در آستان قدس رضوی موجود است. در تاریخ ۱۳۰۱ تا ۱۳۰۲ ق. به خط شکسته نستعلیق در ۳۱۵ صفحه به طور متوسط ۱۶ سطری در ابعاد ۲۱/۹ x ۱۶/۶ در کاغذ فرنگی میشن لایی قهوه‌ای، نگارش و مجلد شده و ظاهراً در سال‌های پایانی حیات مؤلفه مورد اصلاح و تکمیل قرار گرفته و توضیحاتی در حاشیه بعضی از صفحات وجود دارد که در خاتمه

با مهر مؤلف به سجع (افضل‌الملک) مهور شده است.

این اثر نفیس از نظر محتوا به دو قسمت کلی تقسیم می‌شود: قسمت اول شامل گزارشات سفر به مشهد و توصیف منازل و شرح وقایع بین راه است و قسمت دوم مربوط به خاطرات و گزارشات دوران مأموریت هشت ماهه افضل‌الملک در مشهد مقدس و اخبار و مطالب تاریخی، اجتماعی، ادبی است که با گزارش مختصر بازگشت به تهران، پایان می‌پذیرد.

همان‌گونه که افضل‌الملک نیز در مقدمه سفرنامه خراسان اشاره دارد^۱، این سفر از روز یکشنبه پایان ذیقعد ۱۳۰۱ ق. از قریه چشمه شاهی در غرب عبدالعظیم آغاز شده و از مسیر سمنان، دامغان، شاهرود، سبزوار و سپس نیشابور به سمت مشهد مقدس ادامه یافته و بعد از هشت ماه توقف در مشهد دو مرتبه از همین مسیر به تهران بازگشته و سفر در ۲۰ جمادی الثانی ۱۳۰۲ ق. خاتمه یافته است.

افضل‌الملک در وجه تسمیه این سفرنامه می‌نویسد: «... روزی مذکور شد که بنده در این حرکت سفرنامه‌ای خواهم نگاشت: حضرت والا آقای عضدالدوله روحی فداه تغال نموده فرمودند بایستی در این سفر، ظفرنامه بنویسی؛ بدین مناسبت حقیر اسم این سفرنامه را به ظفرنامه عضدی موسوم ساختم.»^۲

آغاز سفرنامه چنین است:

«آغاز هر داستان حمد و ثنائیت که نثار آستان حکیمی می‌شود که کره خاک را محل آسایش و سیر و سکون بنی آدم قرار داده و جعلنا الارض فراشاً...»^{۲۰}

ظفرنامه عضدی از نظر سبک نگارشی و محتوی قابل توجه است. از نظر سبک و سیاق نگارش به جهت آنکه «ادیب‌المعی» با توانمندی مطالب مختلف تاریخی و اجتماعی و ادبی را جمع‌آوری و با آیات و احادیث شریفه و پندها و داستانها و ضرب‌المثل‌ها و اشعار عربی و فارسی مزین نموده، از قوت و استحکام ادبی برخوردار است و به خوبی تسلط مؤلف را بر علوم ادبی، دینی و قرآنی نشان می‌دهد. چنانکه در رقیمه‌ای ملمع می‌نویسد:

«... حیدرا بر آن بنان اعجاز بنیان که چنین خط دلکش نگاشت. مرحبا بر آن بیان فصاحت عنوان که بدین‌سان معانی دلفریب و بی‌غش در این نامه بلاغت ختامه گذاشت...»^{۲۱}

هم‌چنین در عریضه‌ای به آقا میرزا رفیع‌النظام العلمای تبریزی به نثر و نظم عربی می‌نویسد:

«... سلام تشرق شموسه (شموس‌ها) من مشارق الود و الاخلاص و ثناء تطلع بدورها من مطالع الحب و المصاص من العبد الداعی الی الموالی النائی...»

اذکرونا مثل ذاکر نالکم رب ذکری قریت من نزا»^{۲۲}

در تمام عریضه‌ها و رقیمه‌ها مراسلات و مکاتبات افضل‌الملک که گاه از مدح و ذم و عتاب و گله و شکایت خالی نیست، مهارت و توانمندی مؤلف در خلق نثر و نظم زیبا و شیوا به چشم می‌خورد. چنانکه در رقیمه دیگری می‌نویسد:

«... چرا در دلربایی ملاحظه‌داری و درین مسأله مسأله آری. به مجالست و مواجعت تنها اکتفا نتوان جست که از نظاره برآب رفع عطش نشود...»^{۲۳}

از نظر محتوی نیز ظفرنامه عضدی به جهت آنکه مشتمل بر آگاهی‌های فراوان و مفید تاریخی، جغرافیایی اجتماعی و ادبی است حائز اهمیت است. زیرا علاقه‌مندی، دقت، حوصله و پشتکار مؤلف باعث گردیده تا با بهره‌گیری از منابع تاریخی و مشاهدات و پژوهش‌های پیمایشی به شکلی جامع و کم‌نقص، به معرفی منازل و مسیر سفر و معرفی رجال و مشاهیر و شرح رویدادها و وقایع سفر بپردازد. افضل‌الملک در نگارش ظفرنامه عضدی، رعایت راستی و درستی را در نظر داشته است و از توضیحات مندرج در حواشی نسخه خطی چنین برمی‌آید که مؤلف در بازنگری و اصلاح کتاب نیز مطالب مختلف به‌ویژه نقل قول‌هایی را که از اتقان کمتری برخوردار بوده حذف نموده است. چنانکه در علت حذف و مخدوش ساختن متن داستانی از امام‌رضا(ع) می‌نویسد:

«... این اعجاز از یکی از ائمه بروز کرده اما نمی‌دانم کدام یک از ائمه بوده و در چه نقطه واقع شده چون حقیقت^{۲۴} مطلب در نظر نم بود لهدا... از اثبات این قضیه صرف‌نظر کرده و هر چه علی‌العمل نوشته بودم قلم زدم. غلامحسین ادیب». در معرفی منازل بین راه، افضل‌الملک مختصر و

مفید مشخصات تاریخی و جغرافیایی یک مکان را به تناسب اهمیت توضیح داده و می‌نویسد:

«... منزل میان دشت آمدیم دو سه خانوار در قلعه کوچکی منزل دارند. کاروان سرای کوچکی از عهد شاه عباس برپاست. حاجی علینقی تاجرباشی کاشی مرمت کرده است. در جنب کاروان سرا مرحوم حسین خان شهاب‌الملک نظام‌الدوله دو کاروان سرای بسیار وسیع بنا نموده که بی‌شبهه و مانند است. ده هزار زوار می‌توانند در آنجا ساکن شوند... در بالای سردر کاروانسرا اندرونی این بیت را نوشته‌اند.

زدرقم ملک صبوری از پی تاریخ سال

از نظام‌الدوله این بنیاد جاویدان بود»^{۲۵}

او مناره خسروگرد را این‌گونه توصیف می‌کند:

«قطر سکوی پایین مناره پنج ذرع در پنج ذرع است که اولاً به شکل مربع بنا شده و بعد از آن به هیئت اسطوانه‌ای ساخته‌اند...»^{۲۶}

و در وصف کاشی معرق‌های امامزاده جعفر می‌نویسد:

«... در طرف راست موازی سی خشت کاشی معرق نصب شده که از جواهرات روی زمین است هر آجری حداقل پنجاه تومان قیمت دارد... این کاشی‌ها در عالم خود از تصویر اهل چین و نقاشی‌های مانی و خطوط میر و درویش و گلدان‌های آقا زمان و آقا نجف خیلی بهتری دارد.»^{۲۷}

افضل‌الملک تقریباً اکثر مزارات و مقابر مشاهیر در منازل بین راه از جمله، مزار امامزاده محمدبن جعفر صادق(ع) و مقبره بایزید بسطامی در بسطام^{۲۸} و مقبره شیخ زین‌العابدین و امامزاده محمد در میامی^{۲۹} و شاهزاده ابوالقاسم در خسروگرد^{۳۰} و قدمگاه در نیشابور^{۳۱} و بسیاری از مزارات و مقابر دیگر را معرفی می‌نماید. افضل‌الملک ضمن گزارش رویدادهای معمول در سفر هم چون حرکت در سرما و حمله گرگ خونخوار و گم کردن راه در قومه‌ش و ذکر داستان‌ها و افسانه‌ها، از اخبار مهم مانند کشفیات باستانی در زیرزمین تپه مؤمن و غیره نیز سخن به میان آورده است. او همچنین با درج نام حکام، صاحب منصبان و دانشمندان از قبیل انوشیروان میرزا ضیاءالدوله، بهمن میرزا حاکم شاهرود، جواد میرزا نایب‌الحکومه و سرکار آقا میرزا اختر رئیس تلگرافخانه سمنان و پسر مرحوم یغمای جندقی در کتاب خود دانستنی‌های مفید دربارهٔ رجال و مشاهیر عهد قاجاریه ارائه می‌کند.

در قسمت دوم سفرنامه، مؤلف با اشاره اجمالی به تاریخ خراسان و مشهد به معرفی تشکیلات «تولیت» موقوفات و شرح خدمات و وقایع آستانه مقدسه رضوی پرداخته است که این قسمت به دلیل اعتبار تاریخی، به عنوان فصلی از تاریخ مشهد و آستان قدس رضوی در عهد قاجاریه دارای اهمیت فراوانی است.

افضل‌الملک ضمن معرفی صاحب منصبان آستانه، از قبیل حاجی ابوالقاسم ملک‌التجار تحویلدار، نواب معین‌التولیه، حاجب‌التولیه، حاجی معتمدالتولیه، میرزا کاظم صبوری، ملک‌الشعراء و دیگران در نقد عملکرد بعضی از آنها با صراحت سخن گفته است. او به دلیل اشراف بر امور

افضل‌الملک

از اواخر ذیحجه
۱۳۰۱ تا

۲۰ جمادی الثانی
۱۳۰۲ ق.

سمت ندیمی

عضدالدوله میرزا،

تولیت وقت

آستان قدس رضوی

را عهده‌دار بود.

کتاب

ظفرنامه عضدی

حاصل سفر اول او

به خراسان و

خاطرات و گزارشات

دوران توقف

چند ماهه او

در مشهد رضوی

است

اثر ارزشمند «ظفرنامه عضدی» از نظر محتوا به دو قسمت کلی تقسیم می‌شود: قسمت اول شامل گزارشات سفر به مشهد و توصیف منازل و شرح وقایع بین راه است و قسمت دوم مربوط به خاطرات و گزارشات دوران مأموریت هشت ماهه افضل‌الملک در مشهد مقدس و اخبار و مطالب تاریخی / اجتماعی و ادبی است که با گزارش مختصر بازگشت به تهران پایان می‌پذیرد

آستانه، از آمار و چگونگی طبخ غذا در کارخانه زواری، نحوه رسیدگی به بیماران دارالشفاء و خدمات و فهرست کتابخانه حضرتی و موقوفات و سیاهه مخارج یکروزه خدام و کیفیت اجرای مراسم مختلف مانند خطبه شب شهادت امام رضا(ع) و شب عاشورا و مجلس سلام و جشن‌های ولادت و چراغانی و نقاره‌زنی و مراسم دیگر مطالب مهمی را در ظفرنامه عضدی آورده است.

از جمله ویژگی‌های این سفرنامه، مهارت مؤلف در تلفیق مطالب مختلف ادبی، تاریخی، اجتماعی و بهره‌گیری از منابع معتبر است. افضل‌الملک با استفاده از منابع مهم و معتبر مانند معجم‌البلدان یا قوت‌حموی، کتاب اکمال‌الدین، اتمام النعمة، کتاب عیون اخبارالرضا(ع)، کشف الغمه، وسیلة الرضوان، انساب‌النواصب، جامع کامل التواریخ، مجالس المؤمنین و غیره اطلاعات تاریخی و جغرافیایی مستند و مهمی را درباره مکان‌ها، مشاهیر و موضوعات مختلف دیگر ارائه نموده است. او به سرودن شعر علاقه داشته و از شعرای معاصر خویش مانند میرزا یغما و شاعران خراسان هم چون میرزا مینا، عبدالعجید خرم، میرزا علی قلی‌خان مصور، شهاب قاینی، میرزا رجبعلی پسر میرزا ابراهیم متخلص به «زیوری» و میرزا عبدالله‌خان متخلص به «شهاب» از شعرای ترشیز یاد می‌کند. قسمتی از قصیده ادیب‌المعی در مدح امام رضا(ع) چنین است:

عجب بارگاهی است پر زبیب و زینت
که هم دوش گشته است با عرش یزدان
بروبند خاک درش را سلاطین
ز کسری و قیصر زخاقان و قآن

به بالای آن مرقد قدس آیت
بود پنجه چون کف موسی بن عمران^{۳۳}
افضل‌الملک پس از حدود هشت ماه توقف در مشهد، در ۲۳ جمادی‌الاول ۱۳۰۲ از مسیر شاهرود به تهران بازمی‌گردد. او درباره علت مراجعت خود می‌نویسد که چون شهاب ملک از ریاست قشون استعفا کرد. از او خواست تا در معیت او به تهران مراجعت کند.^{۳۴}
نسخه خطی ظفرنامه عضدی توسط اینجانب و آقای سید محسن حسینی در دست تصحیح و انتشار می‌باشد. امید است که مورد استفاده پژوهشگران و علاقه‌مندان آن قرار گیرد.

پی‌نوشت‌ها:

۱. صاحبی، محمدعلی (متخلص به عبرت): تذکره مدینه‌الادب، چاپ عکسی، کتابخانه و موزه مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران، ۱۳۶۸، جلد اول، ص ۸۶؛ مقدمه نسخه خطی دیوان‌المعی، فضل‌الله بدایع‌نگار، ش ۶۲۳ کتابخانه ملک؛ مقدمه افضل‌التواریخ به کوشش منصوره اتحادیه و سیروس سعدوندیان، نشر تاریخ ایران، تهران، ۱۳۶۱، ص ۲۱.
۲. افضل‌الملک، تاریخ و جغرافیای قم، به اهتمام حسین مدرسی طباطبایی، انتشارات وحید، ۱۳۹۶ ق، قم، ص ۱۴.
۳. تذکره مدینه‌الادب، ص ۸۶.
۴. دیوان‌المعی، نسخه خطی ش ۶۳۲ کتابخانه ملک، مقدمه ص ۸.

۵. تذکره مدینه‌الادب، ص ۸۶.
۶. دیوان‌المعی، ص ۸.
۷. تذکره مدینه‌الادب، ص ۸۹.
۸. همان، صص ۹۰ و ۹۱؛ تاریخ و جغرافیای قم، صص ۱۱ و ۱۲.
۹. افضل‌الملک، ظفرنامه عضدی، نسخه خطی ش ۶۲۲/۲ کتابخانه ملک، ص ۲.
۱۰. تاریخ و جغرافیای قم، ص ۲، نسخه خطی شماره ۵۵۱۴. ظاهراً این رساله در دارالتالیف نگهداری و در تدوین جغرافیای مفصل ایران که در دست تهیه بوده مورد استفاده قرار گرفته. بنگرید به فهرستواره منزوی، جلد اول، ص ۱۱۷.
۱۱. یادداشت‌های افضل‌الملک، نسخه خطی ش ۶۲۴، ص ۳۳.
۱۲. افضل‌الملک، سفرنامه اصفهان، به کوشش ناصر افشارفر، سازمان چاپ و انتشارات کتابخانه و موزه مجلس شورای اسلامی، تهران، ۱۳۸۰، ص ۱۳.
۱۳. یادداشت منضم به برگ نسخه اول تاریخ و جغرافیای قم، ش ۸۱۸۲ کتابخانه مجلس شورای ملی ۶۹۷، فهرست.
- نیز رک: افضل‌الملک کرمانی، تاریخ و جغرافیای قم، ص ۲.
۱۴. یادداشت‌های افضل‌الملک، نسخه خطی ش ۶۲۴ کتابخانه ملک.
۱۵. تاریخ و جغرافیای قم، ص ۱۰.
۱۶. تذکره مدینه‌الادب، ص ۸۶.
۱۷. همانجا.
۱۸. دیوان‌المعی، ص ۷.
۱۹. تاریخ و جغرافیای قم، ص ۱۰.
۲۰. همانجا، تذکره مدینه‌الادب، ص ۸۷.
۲۱. همانجا.
۲۲. همانجا.
۲۳. یادداشت‌های افضل‌الملک ص ۵۱؛ تذکره مدینه‌الادب ص ۸۷.
۲۴. افضل‌الملک، سفرنامه مازندران، به اهتمام حسین صمدی، انتشارات جرس، ۱۳۷۳.
۲۵. تذکره مدینه‌الادب، ص ۸۷.
۲۶. یادداشت‌های افضل‌الملک ص ۱.
۲۷. دیوان‌المعی، ص ۹.
۲۸. افضل‌الملک، سفرنامه خراسان و کرمان، به اهتمام قدرت‌الله روشنی زعفرانلو، انتشارات توس، تهران، ص ۱۱.
۲۹. افضل‌الملک، ظفرنامه عضدی (نسخه خطی، ص ۲).
۳۰. همان، ص ۱۱.
۳۱. همان، ص ۱۱۷.
۳۲. همان، ص ۶۴.
۳۳. همان، ص ۸۴.
۳۴. همان، ص ۴۱.
۳۵. همان، ص ۳۱.
۳۶. همان، ص ۴۰ و ۴۱.
۳۷. همان، ص ۳۰۳.
۳۸. همان، ص ۲۶.
۳۹. همان، صص ۲۹ و ۳۰.
۴۰. همان، ص ۴۲.
۴۱. همان، ص ۵۱.
۴۲. همان، ص ۱۴۴.
۴۳. همان، ص ۲۹۲.

* با تشکر از همکاری‌های بی‌دریغ سید محسن حسینی